

Μνήμων

Τόμ. 15 (1993)

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Mnimon Mnimon

doi: [10.12681/mnimon.334](https://doi.org/10.12681/mnimon.334)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mnimon, M. (1993). ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. *Μνήμων*, 15, 341-355.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.334>

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Α' Όμιλίες - συζητήσεις

Στά γραφεία τής EMNE (Ζωσίμου 11) έγιναν, από τον Οκτώβριο 1992 ως τον Ιούνιο 1993, 18 όμιλίες-συζητήσεις. Τα κείμενα που συνοδεύουν τους τίτλους των όμιλιών αποτελούν περιλήψεις οι όποιες μοιράστηκαν πριν από κάθε όμιλία.

14-10-92: Νίκος Χατζηνικολάου, *Το πρόβλημα της «αυλικής τέχνης» και η ζωγραφική στην Αιμιλία κατά τον 16ο αιώνα*

Ο ομιλητής τόνισε στην αρχή τη σχετική ασάφεια που επικρατεί σχετικά με τον όρο «αυλική τέχνη», τόσο ως προς τη διάσταση της τέχνης που παράγεται για την αυλή (οι ηγεμόνες ως παραγγελιοδότες) όσο και ως προς την τέχνη που αγοράζεται από την αυλή (οι ηγεμόνες ως συλλέκτες). Σε άμεση σύνδεση με τον παραπάνω όρο και εξίσου ασαφής, αν και εξίσου συχνά χρησιμοποιούμενος, είναι ο όρος «αυλικό γούστο».

Το παράδειγμα της τέχνης που παράγεται για τις αυλές της περιοχής της Αιμιλία στη βόρεια Ιταλία (Φεράρα, ΜόδENA, Πάρμα κτλ.) ή αγοράζεται από τους ηγεμόνες των δουκάτων αυτών εξετάστηκε στη συνέχεια. Το ερώτημα ήταν κατά πόσον εμφανίζονται κάποια κοινά στοιχεία στα έργα αυτής της κατηγορίας.

21-10-92: Θανάσης Σφήκας, *Η πολιτική της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα (1946-1947)*

Σκοπός της ομιλίας αυτής δεν ήταν μόνο η ανάλυση της πολιτικής της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα όπως αυτή παρουσιάζεται στην τελική της διαμόρφωση, αλλά κυρίως η προσπάθεια ανάπλασης της διαδικασίας και των συζητήσεων που οδήγησαν σ' αυτή την τελική διαμόρφωση. Για τον λόγο αυτό, πέρα από τα αρχεία του Foreign Office χρησιμοποιήθηκαν τα προσωπικά αρχεία του βρετανού Πρωθυπουργού Clement Attlee, του Υπουργού Εξωτερικών Ernest Bevin, ανώτατων αξιωματούχων του Foreign Office, καθώς και τα αρχεία του βρετανικού Υπουργικού Συμβουλίου και των διαφόρων επιτροπών του.

Το πρώτο νέο στοιχείο που ανακύπτει είναι οι έντονες εσωκομματικές και ενδοκυβερνητικές αντιδράσεις που συναντούσε η Εργατική Κυβέρνηση στη διαμόρφωση και άσκηση της ελληνικής πολιτικής της. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι αντιδράσεις αυτές δεν περιορίζονταν στους κύκλους των Εργατικών βουλευτών αλλά έφθαναν ακόμη και στο ίδιο το Υπουργικό Συμβούλιο, όπου αρκετοί υπουργοί διαφωνούσαν με τον Bevin και ζητούσαν την επέμβαση της Βρετανίας για την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Ένα δεύτερο

στοιχείο είναι οι περίπλοκες σχέσεις της Βρετανίας με τις ΗΠΑ κατά τη διετία 1946-1947, με την πρώτη να χρειάζεται άμεσα την αμερικανική οικονομική, διπλωματική και στρατιωτική βοήθεια. Άλλοτε έμμεσα και άλλοτε άμεσα οι σχέσεις αυτές βάρυναν στην αντιμετώπιση του ελληνικού προβλήματος από τους Βρετανούς.

Όμως το πλέον σημαντικό στοιχείο είναι η προσωπική διαφωνία του Attlee με τον Bevin για την πολιτική της Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα, την Ανατολική Μεσόγειο και την Μέση Ανατολή τον Δεκέμβριο 1946-Ιανουάριο 1947. Χρησιμοποιώντας την Ελλάδα ως παράδειγμα των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η βρετανική διπλωματία στην περιοχή, ο Attlee παραδέχθηκε ότι η κυβέρνησή του φαινόταν να υπερασπίζει «τα οργανωμένα συμφέροντα και την αντίδραση εναντίον της μεταρρύθμισης και της επανάστασης προς όφελος των φτωχών». Η αμφιβολία του για τη στρατηγική σημασία της Μέσης Ανατολής, η δυσφορία του για την έλλειψη σαφούς αμερικανικής πολιτικής στην περιοχή, αλλά και η αντίληψή του ότι τα αληθινά κίνητρα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής ήταν αμυντικά και όχι επεκτατικά, οδήγησαν τον βρετανό Πρωθυπουργό στη διατύπωση ενός σχεδίου που προέβλεπε την αποχώρηση της Βρετανίας από τον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής, απευθείας διαπραγματεύσεις με τον ίδιο τον Στάλιν, και τη δημιουργία «ουδέτερης ζώνης» μεταξύ της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης.

Η διαφωνία μεταξύ των δύο βασικών σχεδιαστών της βρετανικής εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής έληξε με νίκη του Bevin. Ο Attlee υποχώρησε μπροστά στην αποφασιστικότητα του Υπουργού Εξωτερικών και των αρχηγών των βρετανικών Γενικών Επιτελείων —οι τελευταίοι, μάλιστα, απείλησαν με παραίτηση— να διατηρήσουν τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η αξία αυτών των νέων στοιχείων έγκειται στη διαπίστωση ότι η ελληνική πολιτική της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης μπορεί να κατανοηθεί πλήρως μόνον εάν το ελληνικό πρόβλημα τοποθετηθεί και ιεραρχηθεί εντός του συνολικού και διαιδαλώδους πλέγματος των εξωτερικών σχέσεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ίσως τότε γίνει αντιληπτό ότι ακόμη κι αν η παράδοση της σκυτάλης από τον Συντηρητικό Churchill στους Εργατικούς Attlee - Bevin υπήρξε μονόδρομος, στην πορεία δεν έλειψαν οι δισταγμοί, οι αμφιταλαντεύσεις, κάποιες τύψεις και —κυρίως— οι ριζικές, αν και εφήμερες, αναθεωρήσεις.

4-11-92: Παντελής Λέκκας, *Εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός*

Ο εθνικισμός πρέπει να μελετηθεί ως σύγχρονο ιδεολογικό φαινόμενο, το οποίο επιχειρεί να συνδέσει τη συγκλονιζόμενη από ραγδαίες ανακατατάξεις κοινωνία με το παρελθόν της και να προδιαγράψει τις μελλοντικές προοπτικές της εξέλιξής της. Έτσι εξηγούνται οι ρητές ή άρρητες συγκρίσεις που περιέχονται στον εθνικιστικό λόγο: οι εμμονές στο παρελθόν και οι προβολές στο μέλλον, σε σχέση με την εκάστοτε κατάσταση του έθνους.

Συνεπώς, η ιστορικο-κοινωνιολογική μελέτη του εθνικισμού συνδέεται με το ευρύτερο θεωρητικό πρόβλημα της μετάβασης από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία. Όμως ο αναλυτικός αυτός συσχετισμός καθίσταται ιδιαίτερος δυσχερής από την αίσθηση του κενού χρόνου που ο εθνικιστικός λόγος καλλιεργεί, από την πολυμορφία των συνθηκών υπό τις οποίες εκδηλώνεται και από τις διαφορετικές κατά περίπτωση αποκρίσεις του στο φάσμα του εκσυγχρονισμού.

Για να ξεπεραστεί αυτή η δυσκολία είναι απαραίτητο να διερευνηθούν ορισμένα επιμέρους θεωρητικά προβλήματα, όπως:

- η λειτουργικότητα της αναγκαστικής προσφυγής στο εξιδανικευμένο παραδοσιακό παρελθόν,

- η έννοια της παράδοσης, όπως αυτή διαμορφώνεται στη σύγχρονη κοινωνία,
- η εννοιολογική αντιδιαστολή ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία,
- ο προσδιορισμός των μορφών που προσλαμβάνει το «φάσμα του εκσυγχρονισμού» και
- η επιδεικτικότητα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, όπως αυτή των διανοουμένων, στην εκσυγχρονιστική πρόκληση.

18-11-92: Σωκράτης Πετμεζάς, *Εκκλησιαστική εξουσία και τοπικές κοινωνίες στην Τουρκοκρατία: κοινωνική ιεράρχηση και αναπαραγωγή των ηγεμονικών στρωμάτων.*

Πρόκειται για μία πρώτη προσέγγιση της εννοιολογικής σκευής και των υποθέσεων έρευνας που θα μας επέτρεπαν να προσεγγίσουμε με νέα ματιά το πρόβλημα της διαμόρφωσης των κοινωνικών ομαδοποιήσεων και συγκρούσεων στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινωνίας και ειδικότερα τη θέση που είχε η πρόσβαση στους εκκλησιαστικούς θεσμούς στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή των κοινωνικών διαστρωματώσεων. Γίνεται προσπάθεια να υιοθετηθεί μία εννοιολογική σκευή που δεν θα προσπαθήσει να ορίσει τις ταξικές ιεραρχίες αποκλειστικά από τη θέση των δρώντων προσώπων στην παραγωγή αλλά που θα επιδιώξει να τις ορίσει ως τη συνιστώσα της συνολικής τους δραστηριότητας στα διάφορα πεδία που συνθέτουν τον κοινωνικό χώρο.

Η Οθωμανική κατάληψη στέρησε από τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις σημαντικούς πόρους, οικονομικούς και πολιτικούς, που εγκαθίδρυσαν και αναπαρήγαγαν την κοινωνική κυριαρχία τους. Οι εκκλησιαστικοί θεσμοί αποδείχθηκαν, στις ιδιαίτερες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, η βασική διόδος μέσα από την οποία ανασυστήθηκαν και αναδιαρθρώθηκαν οι κυρίαρχες ομάδες και τάξεις, στην Κωνσταντινούπολη και τις επαρχίες. Η διαμόρφωση και η εγκαθίδρυση του ενοριακού θεσμού, ειδικά στις πόλεις, αποτέλεσε λύση τόσο για τις ανάγκες λειτουργίας της εκκλησίας όσο και για την κοινωνική αναπαραγωγή των κατωτέρων τοπικών ηγεμονικών ομάδων. Οι εκκλησιαστικοί θεσμοί μετατράπηκαν στον κατ' εξοχήν χώρο αναδιαμόρφωσης και ρύθμισης των κοινωνικών ιεραρχιών στην πρώιμη Τουρκοκρατία, όχι τόσο για να εξασφαλιστεί η εκπροσώπηση, η αυτοδιοίκηση, ο έλεγχος, η φορολόγηση ή η σωτηρία του εθνικού φρονήματος της υπόδουλης χριστιανικής κοινότητας, αλλά επειδή συναρθρώθηκαν τα ιδιαίτερα συμφέροντα της εκκλησίας που επιζητούσε να αναπαραγάγει το ποίμνιό της και αυτά των κλονιζόμενων ηγεμονικών στρωμάτων να αναπαράξουν την κοινωνική τους θέση.

Ο ανώτερος και ο κατώτερος κλήρος αποτελούν δύο κοινωνικές ομάδες που εντάσσονται σε δύο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Η κοινωνική και συχνά η βιολογική αναπαραγωγή των ομάδων αυτών, η πολλαπλότητα και η σταθερότητα της κατοχής οικονομικών και κοινωνικών πόρων χάρη στην ένταξή τους στους εκκλησιαστικούς θεσμούς έχει, πιστεύω, επαρκώς στοιχειοθετηθεί. Όμως ο τελικός κοινωνικός προσδιορισμός τους δεν καθορίζεται μόνο από την πρόσβασή τους σε οικονομικούς πόρους και στις οικονομικές δραστηριότητές τους, παρότι αυτές έχουν σημαντικό εύρος. Είναι κυρίως η δραστηριότητά τους στο πολιτισμικό και το συμβολικό πεδίο, η αυτόνομη και ιδιότυπη παραγωγή και αναπαραγωγή των συμβολικών δομών που τους αποδίδει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα μιας ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας. Την ιδιαίτερη ταξική τους θέση προσδιορίζει η συνολική δραστηριότητά τους, και το γεγονός ότι η πρόσβαση στα ανάλογα εκκλησιαστικά αξιώματα εντάσσεται στις ευρύτερες στρατηγικές ταξιοθέτησης (classement) των ισχυρών οικογενειών σε σχέση με την εκάστοτε κοινωνική τους θέση. Αυτή η ταξική συγγένεια μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων πιστοποιείται μέσω των ιδιαίτερων ταξικών πρακτικών και στρατηγικών (έξεων) που ενσωματώνονται στις κοινωνικές αυτές τά-

ξεις. Να σημειωθεί ότι η ιδιαίτερη κατά την Τουρκοκρατία λειτουργία του θρησκευτικού πεδίου, καθιστά τους εκκλησιαστικούς θεσμούς βασικό χώρο συνάρθρωσης και αναπαραγωγής των επιμέρους κοινωνικών ομάδων σε κοινωνικές τάξεις. Ταυτόχρονα το γεγονός της νομικής υποταγής της χριστιανοσύνης στο Ισλάμ, σε μία οικουμενική πατερλανιστική αυτοκρατορία, καθιστά τη διατήρηση της χριστιανικής ταυτότητας ενδογενές στοιχείο κοινωνικής κατωτερότητας και πολιτικής υποταγής, διαχωρίζοντας με «θρησκευτικά» κριτήρια τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις στο συνολικό οθωμανικό κοινωνικό χώρο. Παρά τις ομόλογες οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές και συμφέροντα οι παράλληλες κοινωνικές ομάδες χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων εμπόρων ή προκρίτων δεν συναρθρώνονται σε ενιαίες τάξεις.

Η άνοδος των Φαναριωτών και η διαμόρφωση των νέων τοπικά ηγεμονικών στρωμάτων (προεστοί και έμποροι), που επέτρεψαν οι νεώτερες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, διαμόρφωσαν νέες κοινωνικές ομάδες που δεν αναπαράγονταν κοινωνικά μέσα από τους εκκλησιαστικούς θεσμούς. Οι νεωτεριστές λόγιοι, που στέλεχσαν το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, αποτέλεσαν την ομάδα εκείνη που με την ιδεολογική της παραγωγή και παρέμβαση έθεσε τις βάσεις για την τελική μετάλλαξη των ταξικών συσχετισμών, εξέλιξη που θα συντελέσει στις ριζικές ανακατατάξεις του 19ου αιώνα.

2-12-92: Βενετία Αποστολίδου, *Ο Raymond Williams και η μελέτη της «κουλτούρας»*

A. Ο βίος και το έργο του Raymond Williams

Ο Raymond Williams θεωρείται ο σπουδαιότερος βρετανός κριτικός, ιστορικός και θεωρητικός της λογοτεχνίας και της κουλτούρας κατά τη μεταπολεμική εποχή. Ανέπτυξε μια θεωρία για την ανάλυση της κουλτούρας η οποία ανήκει στο ευρύτερο ρεύμα του μαρξισμού αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιεί, επεξεργάζεται και επαναπροσδιορίζει βασικές μαρξιστικές έννοιες με πρωτότυπο τρόπο, έτσι ώστε σήμερα να θεωρείται από τους κυριότερους ανανεωτές του ιδιαίτερου ερευνητικού πεδίου της λογοτεχνίας και της κουλτούρας. Η ουαλική του καταγωγή, το εργατικό, αριστερό και λαϊκό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσε, η συμμετοχή του στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τέλος η πολύχρονη θητεία του στην Εκπαίδευση Ενηλίκων τον κατατάσσουν στις μη τυπικές περιπτώσεις άγγλων διανοουμένων και καθηγητών πανεπιστημίου. Το συγγραφικό του έργο είναι τεράστιο. Εκτείνεται από τη συγγραφή μυθιστορημάτων και θεατρικών έργων ως τα πολιτικά φυλλάδια και τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, την πολιτική ανάλυση και, το κυριότερο το οποίο μας ενδιαφέρει εδώ, τη θεωρία της κουλτούρας.

B. Η κουλτούρα και η μελέτη της

Στα νεότερα χρόνια η έννοια της κουλτούρας απέκτησε το σημασιολογικό της βάρος μέσα από τη συσχέτισή της με δύο άλλες έννοιες: την κοινωνία και την οικονομία. Σήμερα μπορεί να σημαίνει «το σύνολο των τεχνών», «σύστημα σημασιών και αξιών», «τρόπος ζωής». Ο Williams ορίζει την κουλτούρα ως καθοριστική κοινωνική διαδικασία που παράγει συγκεκριμένους και διαφορετικούς τρόπους ζωής. Η θεωρία της κουλτούρας που συντάσσει δίνει την έμφαση στις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ανθρώπινες δραστηριότητες, οι οποίες θεωρητικά και ιστορικά έχουν στεγανοποιηθεί. Η θεωρία του που περιγράφεται ως «cultural materialism» (υλιστική αντίληψη για την κουλτούρα), συλλαμβάνει την πολιτισμική παραγωγή ως υλική καθεαυτήν και αναδεικνύει τη δύναμη που ασκούν οι πολιτισμικές μορφές πάνω στην οικονομική βάση.

Ο Williams, προκειμένου να επαναπροσδιορίσει την έννοια της κουλτούρας, την πολιορκεί επανερμηνεύοντας έννοιες που συγγενεύουν μαζί της και αποτελούν προϋποθέσεις της. Πρώτη στη σειρά είναι η έννοια της δημιουργικότητας, την οποία επεκτείνει από την τέχνη, όπου έχει κατακυρωθεί, σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Θεωρώντας την τέχνη ως προέκταση των ικανοτήτων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι προκειμένου να οργανώσουν την εμπειρία τους και να την μεταγγίσουν στους άλλους, την καθιστά ουσιαστικότερο μέρος της γενικής ανθρώπινης διαδικασίας της δημιουργικής ανακάλυψης και επικοινωνίας, ανοίγοντας νέους δρόμους στην κατανόηση και την ανάλυση της σύνδεσής της με την κοινωνική ζωή. Μια πρωτότυπη έννοια που εισάγει ο Williams είναι η «δομή της αίσθησης» (structure of feeling). Επιδιώκει να αποδώσει εκείνο το οποίο μας ξεφεύγει συνήθως κατά την ανάλυση παλαιότερων εποχών: τη βιωμένη αίσθηση της ποιότητας της ζωής σ' ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Μια εμπειρία η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, δεν αναγνωρίζεται συνήθως ως κοινωνική αλλά θεωρείται ότι ανήκει στη σφαίρα του ιδιωτικού και διαφοροποιείται από γενιά σε γενιά. Μια εμπειρία η οποία βρίσκεται ακόμη σε εμβρυακό στάδιο και δεν έχει συντελεσθεί ή αρθρωθεί πλήρως. Η δομή της αίσθησης προτείνεται από τον Williams ως ένας τρόπος υπέρβασης της πραγματοποίησης των ανοηολόγητων κοινωνικών διαδικασιών τις οποίες ο στρουκτουραλισμός τείνει να τις αντιμετωπίζει ως τελειωμένες μορφές και ιστορικές ολότητες.

Δύο άλλες βασικές έννοιες στη θεωρία του Williams για την κουλτούρα είναι οι έννοιες της ηγεμονίας και της παράδοσης. Η έννοια της ηγεμονίας αναβιβάζει το ρόλο της κουλτούρας και υπονομεύει την ένταξή της στο εποικοδόμημα. Η πολιτισμική δραστηριότητα δεν μπορεί πια να θεωρείται έκφραση ή αντανάκλαση μιας διαμορφωμένης οικονομικής και κοινωνικής δομής. Αντίθετα, συγκαταλέγεται στις βασικές διαδικασίες της ίδιας της διαμόρφωσης στο βαθμό που συμμετέχει στη διάδοση και την εμπέδωση της ίδιας της ηγεμονίας. Η ηγεμονία, αν και εξ ορισμού είναι πάντοτε κυρίαρχη, δεν είναι ποτέ ολοκληρωτική ή αποκλειστική. Κάθε στιγμή συνυπάρχουν στην κοινωνία μορφές μιας εναλλακτικής ή αντιτιθέμενης πολιτικής ή κουλτούρας, οι οποίες πρέπει να ενσωματωθούν προκειμένου το ηγεμονεύον στοιχείο να ανανεώσει ή να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του. Η παράδοση είναι το πιο πρακτικό μέσο ενσωμάτωσης. Είναι πάντα επιλεκτική, μια ηθελημένα επιλεγμένη εκδοχή ενός διαμορφωτικού παρελθόντος και ενός προδιαγεγραμμένου παρόντος. Ο Williams κάνει ενδιαφέρουσες διακρίσεις στο εσωτερικό της παράδοσης. Διακρίνει σε κυρίαρχα, κατάλοιπα και ανερχόμενα στοιχεία της κουλτούρας. Η μελέτη της μετατροπής των δύο τελευταίων σε κυρίαρχα, μέσα από τις διαδικασίες ενσωμάτωσης, συγκεκριμενοποιεί το χαρακτήρα της ηγεμονίας σε μια εποχή.

Ο Williams θέλει να υπερβεί το δίλημμα ανάμεσα σε αναγωγική κοινωνιολογική μελέτη των θεσμών, των μορφωμάτων και των επικοινωνιακών σχέσεων από τη μια μεριά και την ανάλυση απομονωμένων καλλιτεχνικών μορφών από την άλλη. Η δική του προσπάθεια τείνει προς μια κοινωνιολογία της κουλτούρας η οποία δεν θα είναι ούτε κοινωνιολογία των θεσμών ούτε αισθητική.

16-12-92: Αλεξάνδρα Δεληγιώργη, *Η θεωρητική θεμελίωση των ιστορικών επιστημών*

Μιας άπασχολεϊ ή δυνατότητα διαμόρφωσης ενός νέου επιστημολογικού πνεύματος ίκανού να επαναπροσανατολίσει τις γνωστικές διαδικασίες στο πεδίο των ιστορικο-κοινωνικών επιστημών, μετατοπίζοντας τις επιστημονικές πρακτικές τους από το πλέγμα «αλήθεια-άσκηση εξουσίας» στο πλέγμα «αλήθεια-άσκηση ελευθερίας».

Συναρτούμε τη συγκρότηση μιᾶς επιστημολογίας τῶν ιστορικο-κοινωνικῶν επιστημῶν,

άντι-αναγωγικής στο πνεύμα της και συντονιστικής στον τρόπο της λειτουργίας της, από τη διαύγηση και άποσαφήνιση του τρόπου θεμελίωσης αυτών των επιστημών.

Προκειμένου να υπερβούμε τις έριδες των διαφόρων σχολών σε ό,τι αφορά το αντικείμενο και τη μέθοδο της Ιστορίας ως επιστήμης που βαρύνουν τη διερεύνηση αυτού του ζητήματος και να βγούμε από τον φαύλο κύκλο που δημιουργείται από την τακτική της λήψης του ζητουμένου, μετατοπίζουμε το πρόβλημα από το πεδίο της Ιστορίας της επιστήμης στο πεδίο της θεωρίας της γνώσης που την επικαθορίζει.

Η μετατόπιση της διερεύνησης του ζητήματος από το πεδίο της Ιστορίας της επιστήμης στο πεδίο της θεωρίας της γνώσης μάς επιτρέπει να κινηθούμε σ' ένα βαθύτερο επίπεδο και πριν εξιστορήσουμε την πορεία ανάπτυξης των διαφόρων σχολών ιστορικο-κοινωνικής γνώσης, να επανεξετάσουμε τους όρους κάτω από τους οποίους έγινε δυνατή ή συγκρότησή τους. Έχουμε έτσι τη δυνατότητα να υπερβούμε το στάδιο της χρονολογικής παράθεσης των θεωριών και της περιγραφής τους και να προχωρήσουμε σε μιά ιστορικο-κριτική εξήγηση των μοντέλων εξήγησης και έρμηνείας που έπεξεργάστηκαν.

Με άφετηρία τον έμπειρικό όρθολογισμό που έδραιώνεται μέσα στον 18ο αί., παρακολουθούμε τις δύο βασικές τάσεις εξέλιξης του έως σήμερα: Η έκσυγχρονιστική τάση είχε, μεταξύ άλλων, σαν αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιάς κοινωνικής επιστήμης άμεσα ή έμμεσα αναγόμενης στις θετικές επιστήμες. Η νεωτερική τάση είχε σαν αποτέλεσμα το μετασχηματισμό της έμπειρικής γνωσιοθεωρίας σε μιά διαλεκτική γνωσιοθεωρία που λειτουργεί ως όργανο έπεξεργασίας μοντέλων εξήγησης που άμφισβητούνται ή άπορρίπτονται από την αντίπαλη τάση.

Στην όμιλία, συζητούμε τη «βλέψη της γενικότητας» και τη «βλέψη της ένότητας» που διακατέχει τά μοντέλα εξήγησης που προέκυψαν από τις δύο «αντίπαλες» γνωσιοθεωρητικές τάσεις, έφόσον δεσμεύουν έμμεσα αλλά άποφασιστικά την αντίληψη που διαμορφώνει ο ιστορικός ή ο κοινωνικός επιστήμονας για τά όρια της επιστημονικής πρακτικής και την «έπιστημικότητα» των μοντέλων προσέγγισης.

13-1-93: Νικόλας Φαράκλας, *Η Ελίκη της Αχαΐας και η εξαφάνισή της*

27-1-93: Γιάννης Κοκκινάκης, *Οι πολιτικές αντιδράσεις στην οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1890*

Στις 10 Δεκεμβρίου του 1893 η ελληνική κυβέρνηση ομολογεί επίσημα την αδυναμία του κράτους να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του εξωτερικού του χρέους. Ο νόμος «Περί υπηρεσίας των εθνικών δανείων», με τον οποίο περικόπτεται κατά 70% ο τόκος των δανείων του 1880, 1884, 1887, 1889 και 1890 θα θεωρηθεί αποτέλεσμα της δεκάχρονης τρικουπικής διαχείρισης και αποτυχία της συγκεκριμένης οικονομικής φιλοσοφίας με την οποία διαπνέονταν η διαχείριση των δύο μεγάλων τρικουπικών κυβερνήσεων στη δεκαετία του 1880. Ο Τρικούπης είχε ανέλθει στην εξουσία στα 1886/7 έχοντας σαφή εντολή από τους εκλογείς και το θρόνο να αναστρέψει την πορεία των δημόσιων οικονομικών και να βγάλει την ελληνική οικονομία από την ύφεση στην οποία είχε εισέλθει μετά την οικονομική κρίση των ετών 1883/85, την αποτυχημένη απόπειρα άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας και την επιστράτευση του 1885/86.

Την οικονομική κρίση θα προσπαθήσει να αντιμετωπίσει και η παράταξη που θα δημιουργηθεί στα τέλη της πρώτης μεγάλης Τρικουπικής πρωθυπουργίας, με ηγέτη τον Θ. Δηλιγιάννη. Ο Δηλιγιάννης μετά το 1887 θα επιχειρήσει να εκφράσει μια εναλλακτική πρόταση πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης, με κύριους άξονες τη μείωση της φορο-

λογίας, τις οικονομίες στη διοίκηση και την έμφαση στην ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς μέσω της ενθάρρυνσης της παραγωγής από εγχώριους και όχι εξωτερικούς πόρους.

Υστερα από την εξάντληση των μεγάλων δανείων που θα συναφθούν το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1880 αρχίζει να διαφαίνεται εντονότερα η νομισματική πλευρά της κρίσης και η ανάγκη συνέχισης των χρηματιστικών συνδυασμών με τους οποίους ο Τρικούπης διατηρούσε, παρά την αναγκαστική κυκλοφορία, την συναλλαγματική υπερτίμηση σε ανεκτά επίπεδα. Η πολιτική του Θ. Δηλιγιάννη δεν θα κατορθώσει να δώσει μια αξιόπιστη διέξοδο, από την ύφεση, μετά ιδίως τη χρηματιστική κρίση του 1891 και την ανοδική πορεία υποτίμησης του ελληνικού χαρτονομίσματος.

Η οικονομική κρίση των ετών 1892/93 θα δώσει τη δυνατότητα σε φιλόδοξους πολιτικούς να αμφισβητήσουν την παντοδυναμία των δύο κυρίαρχων παρατάξεων που δημιουργήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1880, μετά την επικράτηση της αρχής της δεδηλωμένης. Η αποτροπή της χρεωκοπίας θα αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό μέσω του οποίου θα επιδιωχτεί η κατάληψη της εξουσίας και η δημιουργία νέων πολιτικών οργανισμών μετά το 1892. Η αποτυχία του Τρικούπη να συνάψει εξωτερικό δάνειο με το οποίο συνέδεε άρρηκτα το οικονομικό του πρόγραμμα έπειτα από τη νίκη του στις εκλογές της 3/5/1892, θα δώσει την ευκαιρία στους Σωτηρόπουλο/Ράλλη να ανέλθουν στην εξουσία και να αμφισβητήσουν το δικομματικό σκηνικό της δεκαετίας του 1880. Η αδυναμία όμως εφαρμογής του προγράμματός τους θα τερματίσει το βραχύχρονο πείραμα των ετών 1892/93 και θα φανερώσει την αντοχή του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος που εγκαθιδρύθηκε με την επικράτηση του δικομματισμού στην Ελλάδα.

10-2-93: Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου απέναντι στον εθνικισμό της εποχής του*

24-2-93: Όλγα Αλεξανδροπούλου, *Ο Διονύσιος Ιβηρίτης και το έργο του (Ιστορία της Ρωσίας)*

Η μελέτη των δραστηριοτήτων, τις οποίες ανέπτυξε στη Μόσχα ο αρχιμανδρίτης της Μονής Ιβήρων Διονύσιος, εστιάζεται στις δεκαετίες 1650-1660, όταν οι ελληνορωσικές σχέσεις, παραδοσιακά βαρυσήμαντες για τη ρωσική κοινωνία, καταλαμβάνουν το νευραλγικό χώρο της ρωσικής πνευματικής ζωής. Στη διαδικασία αυτή διακρίνονται δύο όψεις: αφ' ενός οι τρέχουσες επαφές αποκτούν συστηματικούς ρυθμούς και, παράλληλα με την ανάπτυξη των παλαιών μορφών, παράγουν καινούργιες, ουσιαστικότερες και αμεσότερες· αφ' ετέρου ένα από τα κεφαλαιώδη ζητήματα που πυροδότησαν τις εξελίξεις είναι η επανεκτίμηση των ελληνορωσικών σχέσεων και της τροπής που είχαν πάρει στο παρελθόν.

Η μεγάλη μεταρρυθμιστική προσπάθεια των ρωσικών αρχών (με κορυφαίο γεγονός τη μεγάλη σύνοδο της Μόσχας του 1666-1667) είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτατη προσέλευση και συμμετοχή των ελλήνων λογίων στα ρωσικά πράγματα και κατά πρώτο λόγο στην επίλυση διαφόρων ζητημάτων της ρωσικής εκκλησιαστικής τάξης. Παρόλο που η πληθώρα ανάπτυξη των ελληνορωσικών σχέσεων τον 17ο αιώνα έχει από καιρό επισημανθεί στη βιβλιογραφία, η περίοδος αυτή δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και πολλές πηγές γνώσεων — αρχαιακό υλικό, χειρόγραφα και έντυπα βιβλία, έργα τέχνης κλπ. — παραμένουν έως και εντελώς ανεκμετάλλευτες.

Με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τον Διονύσιο Ιβηρίτη επιχειρείται:

α. Η ενδεικτική παρουσίαση του αρχαιακού υλικού, σχετικού με τις ελληνορωσικές σχέσεις, που φυλάσσεται στο Αρχείο Παλαιών Εγγράφων Μόσχας (Tsentrāl'nyj Gosu-

darstvennyj Arkhiv Drevnikh Aktov). Ως μεγάλα θέματα προς διερεύνηση με βάση το υλικό αυτό, στην ανάπτυξη των οποίων η μελέτη για τον Διονύσιο Ίβηρίτη είχε κάποια, μεγαλύτερη ή μικρότερη συνεισφορά, ξεχωρίζουν: Ρωσία και Άγιο Όρος, η οικονομική βοήθεια της Ρωσίας στην ορθόδοξη Ανατολή, η ελληνική παροικία στη ρωσική πρωτεύουσα, μεταφορά στη Μόσχα αντικειμένων λατρείας και χειρογράφων κλπ. Σημειώτεον ότι το υλικό του αρχείου είναι εξίσου χρήσιμο για τη διερεύνηση των αμιγώς «ελληνικών» θεμάτων (π.χ., ένα πλούσιο σε υλικό θέμα όπως «Οι Έλληνες πληροφοριοδότες των ρωσικών αρχών στην ορθόδοξη Ανατολή»).

β. Η αναφορά στη λόγια παραγωγή των Ελλήνων στο ρωσικό έδαφος που αποτελεί το πιο εύγλωττο τεκμήριο της αναζωπύρωσης και αναβάθμισης των επαφών: εργασία στην υπηρεσία των ρωσικών αρχών (επιμέλεια εκδόσεων στο Τυπογραφείο Μόσχας, μεταφράσεις ελληνικών κειμένων, συγγραφή κειμένων, πραγματευόμενων διάφορα ζητήματα της ρωσικής επικαιρότητας), συγγραφή έργων, προοριζόμενων για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό και αφιερωμένων σε ρωσικά θέματα, αντιγραφή κωδικών.

10-3-93: Ζιζή Σαλίμπα, *Δυο αποκλίνουσες προτάσεις για τη γυναικεία εργασία στις πρώτες δεκαετίες της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Ο θεσμικός και ο φιλανθρωπικός λόγος*

Εάν προσπαθήσει να αναπαραστήσει κανείς την εικόνα της ελληνίδας εργάτριας μέσα από τα δημοσιεύματα του τύπου της εποχής, πιστοποιεί την αντίφαση που κυριαρχεί στον ελληνικό χώρο ανάμεσα στις προθέσεις για την ανάπτυξη της οικονομίας που εκφράζουν οι φορείς της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας από τη μια, και στην κοινωνική συμπεριφορά των γυναικών που ανήκουν στα μεσαία στρώματα από την άλλη.

Οι εφημερίδες ταυτίζονται με την αναπτυξιακή ιδεολογία του κράτους. Στις σελίδες τους η βιομηχανική εργασία παρουσιάζεται εξωραϊσμένη στο φως ενός αναπτυξιακού οπτιμισμού που εξαίρει τον «έντιμο άρτο της εργασίας». Η πατερναλιστική μορφή του εργοδότη δεσπόζει παντού. Το εργοστάσιο αποτελεί το νοικοκυρεμένο σπίτι, μέσα στο οποίο επικρατεί «τάξις και φιλοκαλία». Η δουλειά στο εργοστάσιο για την εργάτρια μετατρέπεται σε θητεία πάνω στις αρετές που θεωρούνται απαραίτητες για την ομαλή άσκηση των συζυγικών και μητρικών της καθηκόντων.

Το περιοδικό «Εφημερίδα των Κυριών» ταυτίζεται με τις πρώτες φεμινίστριες. Η εικόνα της απροστάτευτης εργάτριας-θύμα της οικονομικής και σεξουαλικής εκμετάλλευσης είναι στερεότυπο για το περιοδικό. Εδώ παρεμβαίνει η φιλανθρωπία, με δικηφυγμένη πρόθεση να αμβλύνει τις συνέπειες της κοινωνικής αδικίας και να βελτιώσει με τη μεγαλοθυμία των παροχών της την κοινωνική θέση της εργάτριας. Δυο νέα στοιχεία εισάγονται σ' αυτήν τη διαδικασία: η παροχή μισθωτής εργασίας και η παροχή εκπαίδευσης. Η βιομηχανική εργασία γίνεται αντιληπτή σαν πηγή ενός μηχανισμού για τη διαίωνιση της κατωτερότητας της γυναικείας φύσης.

24-3-93: Αίγλη Μπρούσκου, *Η διακίνηση των παιδιών στη Θεσσαλονίκη τον 20ό αιώνα. Ανθρωπολογική προσέγγιση (Δημοτικό Βρεφοκομείο Θεσσαλονίκης Άγιος Στυλιανός)*

Η έρευνα αυτή σκοπεύει στη διερεύνηση του φαινομένου της διακίνησης των παιδιών μέσα στην ελληνική κοινωνία (και ειδικότερα αυτήν της Θεσσαλονίκης και της Βόρειας Ελλάδας) κατά τον 20ό αιώνα. Των διαδικασιών δηλαδή της απομάκρυνσης των παιδιών από την

οικογένεια καταγωγής τους, και της «τοποθέτησής» τους στη συνέχεια σε ένα ή και περισσότερα περιβάλλοντα υποδοχής, είτε αυτά είναι ιδρύματα είτε οικογένειες.

Η μελέτη επικεντρώνεται στη μελέτη ενός βρεφοκομείου, καθώς αυτό είναι ο κατεξοχήν χώρος αποχωρισμού ενός βρέφους από τους γεννήτορές του και ο πρώτος καθοριστικός σταθμός στην πορεία της διακίνησης του παιδιού μέσα στην κοινωνία. Το βρεφοκομείο αυτό είναι το Δημοτικό Βρεφοκομείο Θεσσαλονίκης, «Άγιος Στυλιανός», το μοναδικό βρεφοκομείο στη Βόρεια Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με το Μητρώο Εισαγωγών, που σώζεται από το 1913, έχουν εισαχθεί στο ίδρυμα αυτό περίπου 10.300 παιδιά (έκθετα, ορφανά, προσφυγόπουλα, «ανεπιθύμητα»). Αποτελεί δηλαδή ένα εξαιρετο παράδειγμα κέντρου διακίνησης παιδιών και η ιστορία του είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της πόλης της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα.

Η έρευνα κινείται σε δύο άξονες. Ο πρώτος αφορά την μελέτη του αρχαιικού υλικού του ιδρύματος (καταστατικά, κανονισμοί λειτουργίας, μητρώο εισαγωγών, φάκελλοι, φωτογραφίες). Αυτή τη διαχρονική προσέγγιση την συμπληρώνει η συγχρονική επιτόπια έρευνα μέσα στο ίδιο το βρεφοκομείο (λειτουργία, στρατηγικές, επισκέπτες, κίνητρα κλπ.).

Η επεξεργασία του υλικού και τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας ελπίζουμε να συμβάλουν στην αποκατάσταση της ιστορίας του ιδρύματος, καθώς και τη δυνατότητα ανάλυσης και συσχετισμού των δεδομένων με τις ιστορικές συγκυρίες, την ισχύουσα νομοθεσία που καθορίζει τις εκάστοτε πρακτικές (νόμιμες και παράνομες), την εξέλιξη της πολιτικής και των στρατηγικών της πρόνοιας που αφορούν την προστασία των παιδιών.

Επίσης η μελέτη αυτή σκοπό έχει να συμβάλει στην διερεύνηση των αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας πάνω στη διάκριση της βιολογικής και της κοινωνικής συγγένειας, έννοιες θεμελιώδεις όσον αφορά το θέμα της διακίνησης των παιδιών.

7-4-93: Ulrich Moennig, *Ta ελληνικά συμφέροντα του Ορφανοτροφείου της Halle (πρώτο μισό του 18ου αιώνα)*

Οι Ευσεβιστές της Χάλλης γύρω στα τέλη του 17ου / αρχές του 18ου αιώνα, στα πλαίσια μιας οικουμενικής προσπάθειας ανανέωσης των εκκλησιών με βάση την καθημερινή ανάγνωση της Καινής Διαθήκης, προσπαθούσαν ν' ασκήσουν επιρροή στην Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία. Για το σκοπό αυτό έγιναν διάφορες ενέργειες, για τις οποίες υπάρχει υλικό στο αρχείο του Ορφανοτροφείου της Χάλλης: 1) Έγιναν προσπάθειες να δημιουργηθούν προϋποθέσεις για διμερείς ανταλλαγές απόψεων (γλωσσομάθεια). 2) Οι Ευσεβιστές ενημερώθηκαν για ελληνικά βιβλία. 3) Ανατυπώθηκε η νεοελληνική μετάφραση της Καινής Διαθήκης σε εύχρηστη (μικρή σε όγκο και φτηνή) έκδοση. 4) Γερμανοί επισκέφτηκαν τον ελληνικό τουρκοκρατούμενο χώρο. 5) Έγιναν προσπάθειες να ιδρυθεί ένα ελληνικό κολλέγιο για φοιτητές στη Χάλλη.

Από το υλικό της Χάλλης προκύπτουν: 1) άγνωστα στοιχεία για τις εκδόσεις της νεοελληνικής ΚΔ του 1703, 1705 και 1710. 2) Βιογραφικά στοιχεία για τους Έλληνες που πέρασαν από τη Χάλλη. 3) Πληροφορίες για αβιβλιογράφητα ελληνικά παλαιότυπα.

Οι πρώτες προσπάθειες απέτυχαν. Γίνεται όμως και μια δεύτερη προσπάθεια στις δεκαετίες του 1740/50. Οργανώνεται και πάλι ιεραποστολική δράση προς τους Έλληνες (της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), ενημερώνεται η νεοελληνική συλλογή της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου (αβιβλιογράφητα, πληροφορίες για τη βιβλιοαγορά της Βενετίας), αποστέλλεται ένας απόφοιτος του Πανεπιστημίου στο Άγιον Όρος, για να διδάξει θεολογία και φιλοσοφία στην Αθωνιάδα, ξανατυπώνεται αποσπασματικά για ιεραποστολικούς σκοπούς η νεοελληνική ΚΔ (*Epistolae Domini et Servatoris nostri Iesu Christi ad ecclesiam orientalem in linguam graecam vulgarem conversae*: 1746. Η

του Αγίου Παύλου του Αποστόλου προς Εφεσίους επιστολή· 1746. Τò κατὰ Λουκὰν ευαγγέλιον· 1748. Παύλου του Αποστόλου η προς Τίτον επιστολή· 1748. Η του αυτού Παύλου του Αποστόλου προς Ρωμαίους επιστολή· 1748. Πράξεις Αποστόλων), καθώς και η νεοελληνική μετάφραση του *De imitatione Christi* του Θωμά a Kempis (1749)· τυπώνεται για πρώτη φορά μια ευσεβιστική εισαγωγή στην ΚΔ (1748) όπως και ένα φαρμακευτικό σύγγραμμα για τα φάρμακα που παρήγαγε και διακινούσε το Ορφανοτροφείο. Οι λεπτομερείς αναφορές των ιεραποστόλων τυπώνονταν αυτοτελώς καθώς και σε περιοδικές εκδόσεις.

28-4-93: Ελευθερία Ζέη, *Οικογενειακό δίκαιο και ακίνητη ιδιοκτησία στις Κυκλάδες την εποχή της Τουρκοκρατίας: το παράδειγμα της Πάρου*

Το εθιμικό (οικογενειακό και κληρονομικό) δίκαιο στην Πάρο, μέσα από τη βασική λειτουργία της διανομής των περιουσιών, προσδιορίζει και προσδιορίζεται ως ένα σημείο από την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού του νησιού κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας.

Οι βασικές τάσεις που αρχίζουν από τη μια μεριά να διαφαίνονται μέσα από τις προθέσεις και τους μηχανισμούς του οικογενειακού και κληρονομικού κυρίως δικαίου είναι: α. η αναπαραγωγή της γενιάς και της γενεϊκής περιουσίας και β. η σημασία του «ακινήτου» στη σύσταση της γενεϊκής περιουσίας, και επομένως και στην κοινωνικο-οικονομική έκφραση και ιεράρχηση της «ιδιοκτησίας» στο νησί.

Η μονότονη αναπαραγωγή των κληρονομικών σχημάτων, από την άλλη, μπορεί να διασπάται από κάποιες άλλες εξω-κληρονομικές εθιμικές πρακτικές, έτσι ώστε να συντηρούν την ελαστικότητα της διαστρωμάτωσης της «ιδιοκτησίας» και των ιδιοκτητών, αλλά και να διευρύνουν την ίδια την έννοια της ιδιοκτησίας.

12-5-93: Δώρα Μαρκάτου, *Προτάσεις για ένα πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)*

Η ιστορία του Πανελληνίου Ηρώου αρχίζει το 1829 με το Η΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνελεύσεως στο Άργος. Οι πρώτες ενέργειες για την πραγματοποίησή του αρχίζουν από τον Καποδίστρια και το πρώτο σχέδιο εκπονήθηκε το 1830 από τον Λύσανδρο Κουταντζόγλου.

Η Αντιβασιλεία υιοθέτησε το ψήφισμα και την πρόταση να ιδρυθεί ναός του Σωτήρος, αλλά οι συνθήκες δεν επέτρεψαν να προχωρήσουν στη θεμελίωση του μνημείου.

Οι ενέργειες εντάθηκαν το 1870 με πρόταση του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και σχέδιο του Ernest Ziller. Το σχέδιο προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων, γιατί θεωρήθηκε έκφραση της πολιτικής του βασιλιά, ύβρις προς τον ελληνικό λαό και κατώτερο των αγώνων του και αντίθετο προς τη Μεγάλη Ιδέα.

Με πρωτοβουλία του βασιλιά ανακινήθηκε το θέμα το 1901, ενώ ο Ziller συνέχισε τις προσπάθειές του με αποκορύφωμα το σχέδιο του 1908 για ένα επιβλητικό μνημείο στην κορυφή του Λυκαβηττού, σύμφωνα και με την πρόταση του Δ. Βικέλα.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι έδωσαν νέα ώθηση στις συζητήσεις και στο μελλοντικό μνημείο ήθελαν να συνδυάζονται οι δυο αγώνες του Ελληνισμού.

Από το 1918-1930, στα πλαίσια των προετοιμασιών για τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας αρχικά της Ελληνικής Επανάστασεως (1921) και αργότερα του ελληνικού κράτους (1930) έγιναν οργανωμένες ενέργειες. Το 1929 προκηρύχθηκε ο σχετικός διαγωνισμός και το 1930 θεμελιώθηκε στο Πεδίον του Άρεως, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Η πιο ολοκληρωμένη πρόταση που έφθασε μέχρι το πρόπλασμα ενός «αρχιτεκτονο-γλυπτικού» μνημείου προήλθε από τον γλύπτη Γεώργιο Μπονάνο (1863-1940).

Στα στοιχεία σύνθεσης του σχεδιαζόμενου Πανελληνίου Ηρώου και στις ατέλειωτες συζητήσεις που έγιναν γι' αυτό αντανακλάται η ιδεολογία του επίσημου ελληνικού κράτους και η Μεγάλη Ιδέα.

26-5-93: Βασίλης Πατρώνης, *Αγροτική παραγωγή και εξωτερικό εμπόριο στην περιοχή της Πάτρας (1860-1900)*

Η Ερμούπολη, η Πάτρα και ο Πειραιάς αναδεικνύονται ως τα σημαντικότερα αστικά κέντρα του νέου ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα. Η Πάτρα, κέντρο της αγροτικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου γίνεται αυτή την εποχή το σημαντικότερο εξαγωγικό λιμάνι της χώρας, αφού είναι ο κεντρικός διάυλος διοχέτευσης του σημαντικότερου ελληνικού αγροτικού προϊόντος, της κορινθιακής σταφίδας, στη διεθνή αγορά. Έτσι, διαφοροποιείται τόσο από την Ερμούπολη (κέντρο εισαγωγικό-διαμετακομιστικό), όσο και από τον Πειραιά (λιμάνι εισαγωγικό αλλά και κέντρο της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης).

Η κορινθιακή σταφίδα, το προϊόν που ευνοείται από τη διεθνή εμπορική συγκυρία, αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφεται κάθε οικονομική δραστηριότητα στην πόλη της Πάτρας αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της. Η καλλιέργειά της, που βαθμιαία μετατρέπεται σε μονοκαλλιέργεια, η οργάνωση της παραγωγής και του εμπορίου της καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την εμπορική κίνηση της πόλης. Η συνεχής αύξηση του ξένου συναλλάγματος που εισέρει στην περιοχή συντελεί στην αύξηση των εισαγωγών της πόλης, που αποτελούνται κυρίως από σιτάρι, αλλά και ευρωπαϊκά βιομηχανικά και αποικιακά προϊόντα. Οι έμποροι της Πάτρας θα αναλάβουν τη διανομή των εισαγόμενων προϊόντων, όχι μόνο στην αγροτική ενδοχώρα αλλά και στις γειτονικές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, της Ηπείρου και της νότιας Πελοποννήσου.

Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης στη διάρκεια αυτής της περιόδου οδηγεί στη δημογραφική της εξέλιξη και την κοινωνική της διαφοροποίηση. Αυτόχθονες πρόκριτοι-κτηματίες, ετερόχθονες έλληνες έμποροι και ετερόχθονες έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες συνθέτουν το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της πόλης. Τόσο ο τρόπος ζωής, όσο και ο ιδεολογικός προσανατολισμός τους στρέφονται προς την προηγμένη Ευρώπη και τα πρότυπά της. Η συσσώρευση υπέρογκων κερδών από το σταφιδεμπόριο συμβαδίζει με την εξαθλίωση ενός τμήματος του κατώτερου στρώματος της πόλης που θα αισθανθεί, περισσότερο από κάθε άλλη τάξη του πληθυσμού, τις οδυνηρές συνέπειες της σταφιδικής κρίσης.

Ένα περιορισμένο πλέγμα μεταποιητικών δραστηριοτήτων αναπτύχθηκε στην αρχαϊκή πρωτεύουσα, ήδη από τη δεκαετία του 1860. Οι προσπάθειες εκβιομηχάνισης θα συνεχισθούν στις επόμενες δεκαετίες και το 1900 η Πάτρα απαριθμεί 30 βιομηχανικά καταστήματα με ιπποδύναμη 1400 ατμοίππων, που απασχολούν 2.500 εργάτες και εργάτριες. Παρά την ποσοτική της αύξηση, όμως, η τοπική βιομηχανία παραμένει στη σκιά της σταφιδικής οικονομίας. Η καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας καθορίζουν τόσο την κινητικότητα των κεφαλαίων, όσο και την κινητικότητα του πληθυσμού, μη αφήνοντας ευνοϊκό έδαφος για την ανάπτυξη της δευτερογενούς παραγωγής.

Εξ άλλου, παρά τη μεγάλη κίνηση του λιμανιού της, η Πάτρα δεν εμφανίζει ναυπηγικές δραστηριότητες. Έτσι, στον 19ο αιώνα η αρχαϊκή πρωτεύουσα δεν θα γίνει ούτε ναυπηγικό και εφοπλιστικό κέντρο (όπως η Σύρος), ούτε βιομηχανικό κέντρο (όπως ο Πειραιάς). Θα παραμείνει κέντρο αγροτικής παραγωγής και εξωτερικού εμπορίου και θα συνδέσει την τύχη της με αυτήν του σταφιδεμπορίου.

2-6-93: Οντέτ Βαρών, *Εβραϊκή γενοκτονία 1943-1944: η υπόθεση του «ρεβιζιονισμού»*

Η ομιλία αυτή περιστρέφεται γύρω από τα προβλήματα που έθεσε και θέτει στην ιστοριογραφία η υπόθεση της γενοκτονίας των Εβραίων από τους ναζί: της εξολόθρευσης δηλαδή 5.200.000 Ευρωπαίων Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως από το 1943 ως το 1944, και του πώς στάθηκε δυνατόν να συντελεστεί αυτό το γεγονός στην καρδιά της Ευρώπης.

Είναι γεγονός ότι τις πρώτες δεκαετίες μετά τη λήξη της ναζιστικής κατοχής στην Ευρώπη το γεγονός αποτελούσε σχεδόν ταμπού: ήταν κάτι τόσο οδυνηρό, που σκεπαζόταν από τη σιωπή. Μετά το 1960 άρχισαν να δημοσιεύονται οι πρώτες μελέτες για το θέμα (με έργο αναφοράς το βιβλίο του Raul Hilberg, *The destruction of European Jews*, 1961). Όμως παρ' όλα αυτά η θέση που κατέχει η εβραϊκή γενοκτονία στην ιστοριογραφία δεν είναι ανάλογη με τις διαστάσεις του γεγονότος και οι λόγοι γι' αυτό είναι ποικίλοι. Ξεκινώντας από τη Γαλλία, η περίφημη σχολή των *Annales*, επικεντρωμένη στη μακρά διάρκεια και στις οικονομικές και κοινωνικές δομές, αγνόησε ως τώρα την εποχή της κατοχής και τα προβλήματά της. Το τελευταίο τεύχος των *Annales* όμως που κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1993 είναι ολόκληρο αφιερωμένο σ' αυτά τα θέματα. Γεγονός είναι πάντως ότι το θέμα προκαλούσε μια αμηχανία στον ιστορικό με τα ηθικά προβλήματα που έθετε. Καθώς επίσης η νέα ιστοριογραφία έβαζε ένα αίτημα «αντικειμενικότητας», η εποχή αυτή ήταν πολύ λεπτή και το μερίδιο της «υποκειμενικότητας» ήταν αναγκαστικά πολύ μεγαλύτερο.

Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας του '80 άρχισε να κυκλοφορεί μια θεωρία γύρω από το θέμα που μοναδικό της σκοπό είχε να αποδείξει ότι τα στρατόπεδα εξόντωσης δεν υπήρξαν ποτέ, κι ότι η υπόθεσή τους ήταν μια πλεκτάνη του διεθνούς σιωνισμού. Η θεωρία αυτή πήρε διεθνώς το όνομα του «ρεβιζιονισμού» και εκπρόσωποί της βρέθηκαν στη Γερμανία, αλλά και στη Γαλλία και στην Αγγλία. Στη Γερμανία ο ρεβιζιονισμός εκπροσωπείται και από σοβαρούς ιστορικούς, όπως ο Ernst Nolte, και αγγίζει θέματα ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης των σημερινών Γερμανών. Στη Γαλλία βασικός εκπρόσωπος του ρεβιζιονισμού είναι ο Robert Faurisson, ανυπόληπτο πρόσωπο επιστημονικά, αλλά με κοινωνικό έρεισμα στις απόψεις του. Μερικές από τις καλύτερες απαντήσεις στο ρεβιζιονισμό προέρχονται από τον Pierre Vidal-Naquet, γνωστό μελετητή του αρχαίου κόσμου, που από το 1980 ως το 1990 επικέντρωσε το ενδιαφέρον του σ' αυτό το θέμα και έγραψε μια σειρά κείμενα (*Les assassins de la mémoire*, τόμ. I και II).

Το στοίχημα του σημερινού ιστορικού που καταπιάνεται με τα προβλήματα αυτής της περιόδου είναι να διατυπώσει υποθέσεις κι ερμηνείες που αναγκαστικά θα άπτονται οδυνηρών θεμάτων, νομιμοποιώντας το μερίδιο της υποκειμενικής του εμπλοκής.

Β' Νέες εκδόσεις

Σειρά: Θεωρία και μελέτες ιστορίας

14. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 1993, 151 σ.

Παραρτήματα περιοδικού *Μνήμων*

9. 'Η 'Επανάσταση τοῦ 1821. 'Αφιέρωμα μνήμης στην Δέσποινα Θεμελλή-Κατηφόρη, 1994.

Γ' Βιβλία, περιοδικά και σύμμεκτοι τόμοι που έλαβε η Βιβλιοθήκη της ΕΜΝΕ και ο «Μνήμων»

- Γιώργος Άλμης, *Έπεφε μια ψιλή, λιγνή βροχή*, Αθήνα, Ααγής, 1993, 48 σ.
- Χριστίνα Βάρδα (επιμ.), *Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη (1890-1980)*. Ευρετήριο, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1993, 190 σ.
- Αναστασία Βερβενιώτη, *Οι Συναγωνίστριες. Τα αίτια της συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις Εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις 1941-1944*, 2 τ. (διδασκαρική διατριβή / Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα 1991, 491+280 σ.
- Βασίλης Κ. Γούναρης, *Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελαταιακές Σχέσεις στη Μεσοπολεμική Μακεδονία*, (άνάτ. από τὸ π. *Έλληνικά*, τ. 41), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 313-335+1.
- Βασίλης Κ. Γούναρης *Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου*, (άνάτ. από τὴν ἔκδοση: *Η Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἡ Ἑλλάδα*. Συμπόσιο), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 128-141.
- Πάρις Γουναρίδης, *Αρχείο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξηροποτάμου. Ἐπιτομές μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων*, Ἀθήνα, ΚΒΕ / ΕΙΕ [*Αθωνικά Σύμμεκτα* 3], 1993, 253 σ.
- Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικῶν κυβερνήσεων 1941-44*, Αθήνα - Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1992, 322 σ.
- Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν - Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, *Σύνοψη Πεπραγμένων 1981-1991*, Ἀθήνα 1992, 53 σ.
- Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν - Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, *Ἐκθεση Πεπραγμένων 1981-1991*, Ἀθήνα 1992, 86 σ.
- Ἐκατὸ χρόνια χαρτογραφίας του Ἑλληνισμοῦ (1850-1930) ἀπὸ τις συλλογές του Ε.Α.Ι.Α. Κατάλογος ἔκθεσης*, Αθήνα, Ἑλληνική Ἐταιρεία Χαρτογραφίας - Ε.Α.Ι.Α., 1992, 80 σ.
- Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, [Südosteuropäische Arbeiten 90], 2 τ., Μόναχο, R. Oldenbourg, 1992, 1253 σ.
- Θανάσης Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη καὶ οικονομικὸς μετασχηματισμὸς στὴ Β. Πελοπόννησο. Αἰγιάλεια, τέλη 19ου αἰῶνα, τ. Γ': Πιστωτικὸ σύστημα, οικονομία καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.- Μελέτες Οἰκονομικῆς Ἱστορίας, 1992, 397 σ.
- Βασίλης Καρδάσης, *Ἀπὸ τοῦ ἰστίου εἰς τὸν ἀτμόν. Ἑλληνική Ἐμπορική Ναυτιλία 1858-1914*, Ἀθήνα, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1993, 253 σ.
- Στέλιος Κοψαχείλης, *Η μουσική της Ευρώπης μέσα ἀπὸ ἓνα Ἑλληνικὸ μουσεῖο*, Θεσσαλονίκη, 1993/94, 80 σ. (δὶγλωσση ἔκδοση, ελληνικά καὶ γερμανικά).
- Στέλιος Κοψαχείλης, *Ο Ἑλλῆν Μύστης Ἰατρός καὶ Μουσικός*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1993, 144 σ.
- Στέλιος Κοψαχείλης, *Το Ἑλληνο-ευρωπαϊκὸ ἔργο. Ἰνστιτούτο Μουσικῆς Ἐπιστήμης. Μουσικὸ Μουσεῖο Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1993, 128 σ. (δὶγλωσση ἔκδοση, ελληνικά καὶ γερμανικά).
- Κώστας Κρεμμύδας, *Το ασανσέρ, μια ημιτελής συνουσία*, Αθήνα, Ααγής, 1993, 88 σ.
- Κώστας Κωστῆς, *Αγροτική οικονομία καὶ Γεωργική Τράπεζα. Ὅψεις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὸ Μεσοπόλεμο (1919-1928). Τὰ τεκμήρια*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.-Ἐπεξεργασμένα Στοιχεῖα Οἰκονομικῆς Ἱστορίας, 1990, 194 σ.

- Αντώνιος Κ. Λεκόπουλος (Α. Αναπλιώτης), *Ο Πιπιάς. Δράμα σε τρεις πράξεις*, Ναύπλιο, Έκδοση της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ναυπλίου «Ο Παλαμύδης», 1992, 149 σ.
- Μάνη Πολιτιστικό Οδοιπορικό 1993-1994. Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.*, (Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο Μάνης, Πύργος Κρανάης - Γύθειο, Ιούλιος 1993 - Δεκέμβριος 1994), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Υπουργείο Πολιτισμού - Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, [Αθήνα 1993], 142 σ. (διγλωσση έκδοση, ελληνικά και αγγλικά).
- Μαρία Μπακαδήμα-Ξουργιά, Σωτηρία Τσατσά, *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Μεσολογγίου έτους 1835. Περιλήψεις - Ερευτήρια*, Μεσολόγγι, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Αιτωλοακαρνανίας, 1992, 174 σ.
- Ναυτικό Μουσείο Οινουσών* [Κατάλογος], Αθήνα 1991, 102 σ.
- Π. Ε. Πετράκης (με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), *Τὰ σημεῖα καμπῆς στὴ δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (1840-1913)*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.- Μελέτες Οικονομικῆς Ἱστορίας, 1992, 237 σ.
- Jacques Pinard, *Ἡ βιομηχανικὴ ἀρχαιολογία, μετάφραση Γεώργιος Σπανός*, Ἀθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1992, 167+κ' σ.
- Γιάννης Πομόνης, *Θανάτου ελαίνοντος*, Αθήνα, Ααγής, 1993, 56 σ.
- Πρακτικά τρίτου διημέρου εκπαιδευτικού προσανατολισμού: Οι μαθησιακές δυσκολίες. 13-14 Μαΐου 1989*, [Παράρτημα 3 του π. Απόψεις], Αθήνα 1990, 195 σ.
- Πρακτικά τέταρτου διημέρου εκπαιδευτικού προσανατολισμού. Η εκπαίδευση στην Ελλάδα 1975-1990, Προοπτικές, 5-6 Μαΐου 1990*, [Παράρτημα 4 του π. Απόψεις], Αθήνα 1991, 176 σ.
- Πρακτικά πέμπτου διημέρου εκπαιδευτικού προσανατολισμού. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση, 4-5 Μαΐου 1991*, [Παράρτημα 5 του π. Απόψεις], Αθήνα 1992, 211 σ.
- Πρακτικά έκτου διημέρου εκπαιδευτικού προσανατολισμού. Η νεοελληνική γλώσσα στο σχολείο, Διδακτικές προσεγγίσεις, 23-24 Μαΐου 1992*, [Παράρτημα 6 του π. Απόψεις], Αθήνα 1993, 138 σ.
- Ανίτα Πρασά, *Η δημόσια εκπαίδευση στην πόλη του Αλμυρού από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας μέχρι τα μέσα του αιώνα μας*, [ανάτ. από τα Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αλμυρωτίτικων Σπουδών], Βόλος 1993, σ. 381-419.
- Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.- Μελέτες Οικονομικῆς Ἱστορίας, 1992, 533 σ.
- Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912). Τὰ τεκμήρια*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.- Επεξεργασμένα Στοιχεία Οικονομικής Ιστορίας, 1992, 309 σ.
- François Russo, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν τεχνικῶν*, μετάφραση Χριστίνα Ἀγριαντώνη, Ἀθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1993, 527 σ.
- Thanasis D. Sficas, *The British Labour Government and the Greek Civil War 1939-1945. The Imperialism of 'Non-Intervention'*, Λονδίνο, Ryburn Publishing, Keele University Press, 1994, 317 σ.
- Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα, Υπουργείο Εσωτερικών - Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Αργολίδος, 1993, XXII+734 σ.
- Rainer Slotta, *Εἰσαγωγή στὴ βιομηχανικὴ ἀρχαιολογία*, μετάφραση Ἄγις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1992, 235 σ.

- Maria Stassinopoulou, *Weltgeschichte in Denken eines Griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Coumas als Historiograph*, [Studien zur Geschichte Südosteuropas αρ. 9], Φραγκφούρτη, Peter Lang, 1993, IX+339 σ.
- Βασίλειος Ιω. Τόγιας, *Το μάθημα των Νέων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση. Ιστορική Θεώρηση*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1990, σ. 467-942.
- Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ. [Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου 5], 1992, λβ'+680 σ.
- Στάθης Τσοτσόρος, *Ἡ συγκρότηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στήν Ἑλλάδα (1898-1939)*, τ. Α': *Ἡ ἀργόσυρτη ἐκβιομηχάνιση*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.- Μελέτες Οἰκονομικῆς Ἱστορίας, 1993, 311 σ.
- Απόψεις*, Περιοδική έκδοση του Συλλόγου Εκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν του Κολλεγίου Αθηνῶν, 6 (1992), 611 σ.
- Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 29 (1990-1991), 369 σ.
- Balkan Studies* 31/1 (1990), 205 σ., 31/2 (1990), 399 σ., 32/1 (1991), 192 σ., 32/2 (1991), 384 σ., 33/1 (1992), 192 σ.
- Βιβλιοφιλία*, τχ. 62 (Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1993), 64 σ.
- Δελτίο Ἱστορικῶν Μελετῶν Ναυπλίου* 4 τχ. 57-61 (Φεβρ.- Ιούνιος 1993), 33-192 σ.
- Δελτίο Ἱστορικοῦ Αρχείου τῆς Αγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος* 1 (1993), 141 σ.
- Δελτίο Κέντρον Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-1991), 344 σ.
- Διαβάζω*, τχ. 308 (31 Μαρτίου 1993), 80 σ.
- Δίμη. Φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993) (αφιέρωμα: «Ἱστορία, γυναίκες, φύλο»), 327 σ.
- Εθνολογία* 1 (1992), 214 σ.
- Ἑλληνικά 42/2 (1991-1992), 241-452 σ.
- Επετηρίδα των Γενικῶν Αρχείων του Κράτους 1991-1992*, Ἀθήνα, Βιβλιοθήκη Γ.Α.Κ. αρ. 24, 1993, 255 σ.
- Επιστημονική Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς*, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, τ. Β', Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992, 408 σ.
- Ἐπιστημονική Κυνέλη. Ὁργανον τῆς Ἑνώσεως Ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν Ἑλλάδος 2 (1993), 64 σ.
- Ὁ Ἑραριστής, Ἐκδοση τοῦ «Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», 19 (1993), 379 σ.
- Θησαυρίσματα* 23 (1993), 448 σ.+ Ε' πίν.
- Ἱστορ 5 (1993), 168 σ.
- Μανδραγόρας. Περιοδικό για τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωή*, τχ. 1 (1993), 62 σ., τχ. 2 (1994), 62 σ.
- Modern Greek Society. A Social Science Newsletter*, Providence, Η.Π.Α., 18/2 (1991), 70 σ., 19/1 (1991), 69 σ., 19/2 (1992), 94 σ., 20/1 (1992), 58 σ.
- Τα Νέα του Ε.Α.Ι.Α.*, τχ. 30-33 (1993), 32+15+16+15 σ.
- Περίπλους. Τετράδιο για τα γράμματα καὶ τὴς τέχνες*, Ζάκυνθος, τχ. 34-35 (1993), 288 σ., 36 (1993), 128 σ.
- Τεχνολογία. Ενημερωτικό δελτίο Πολιτιστικοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰδρύματος Ε.Τ.Β.Α.*, 5/6 (1992), 84 σ.